

ЗАПРОШУЄМО ДО ДИСКУСІЇ

УДК 911.2/5 + 913 (2)

<https://doi.org/10.15407/ugz2017.02.059>**М.Д. Гродзинський**

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЛАНДШАФТНА ГЕОГРАФІЯ: СТАРА НАЗВА НОВОЇ НАУКИ ЧИ ВІДРОДЖЕННЯ МАЙЖЕ ЗАБУТОГО?

Зміст, специфіка та завдання ландшафтної географії розглядаються у двох площинах – історії розвитку ландшафтознавства у ХХ ст. та розширення його предметного поля на початку ХХІ ст. На сучасному етапі вирізнення ландшафтної географії у межах фізичної географії і ландшафтознавства виправдано з огляду на специфіку комплексної складової фізичної географії та географічної складової сучасного ландшафтознавства як загальної науки.

Ключові слова: ландшафтна географія; фізична географія; ландшафт; наука.

M.D. Grodzynskyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv

LANDSCAPE GEOGRAPHY: THE OLD NAME FOR THE NEW SCIENCE, OR RIVALRY OF THE ALL-BUT-FORGOTTEN?

The content, specific character and tasks of the landscape geography are discussed from two perspectives – the history of landscape science during 20th century and the expansion of its research field in the early 21st century. At the present stage the distinction of landscape geography within physical geography and within landscape science seems reasonable in terms of specificity of complex part of physical geography, and of geographical part of modern landscape science.

Key words: landscape geography; physical geography; landscape; science.

Вступ

Термін «ландшафтна географія» не є новим і навіть передував терміну «ландшафтознавство» як назви науки про ландшафт. Співвідношення між цими назвами могло б становити лише історичний інтерес, якби не виникнення ландшафтної екології з її неоднозначною співвідносністю з географією та розширення предметного поля ландшафтознавства. На початку ХХІ ст. воно практично вийшло за межі географії й набуло рис загальнонаукового підходу про просторові цілісності, що відзначаються гетерогенністю [2, 16].

Обидва ці зрушення, як також і пропозиції щодо регіонального ландшафтознавства [8], ландшафтно-краєзнавчих досліджень [6] змушують повернутись до майже забутої у вітчизняному природознавстві ландшафтної географії. Серед іншого, доцільно з'ясувати корені ландшафтної географії, закономірності її розвитку, співвідношення з іншими науками, тлумачення у ній поняття ландшафту, а також акцентів у його пізнанні, які відрізняють ландшафтну географію від інших наук про нього.

Розгляд цих питань і є завданням цієї статті. Кінцева ж мета публікації – показати, що в умовах розмивання поняття ландшафту (його проліферації за [16]) задля збереження й консолідації географічних традицій та перспектив у його пізнанні розвиток (точніше – ревіталізація) ландшафтної географії є не лише виправданим, а й конче потрібним завданням.

Виклад основного матеріалу

Назву «ландшафтна географія» (нім. – *Landschaftsgeographie*) увів 1913 р. Зігфрід Пассарге для галузі географії, об'єктом вивчення якої є природні ландшафти [9]. Згодом, у 1919 р., він же використав для цієї науки іншу назву – *ландшафтознавство (Landschaftskunde)* [10]. У Німеччині прижилися обидва ці терміни, й німецькі географи вживали їх паралельно.

Подібна ситуація склалась й в іншому центрі становлення ландшафтознавчої думки – колишньому СРСР. Л.С. Берг у своїх працях вживав терміни «ландшафтний», і «ландшафтно-географічний». Тим не менше, показовими є спогади А.Г. Ісаченка, в яких він наводить стенограму виступу (1931 р.) Л.Берга із роз'яснення ним своєї позиції у географії: «в своїй книзі я намагаюсь створити нову науку – ландшафтну географію» [цит. за 5]. Під цією книгою він мав на увазі «Ландшафтно-географічні зони СРСР» – етапну для розвитку радянського ландшафтознавства (тоді як сам Л.Берг вважав цю науку ландшафтною географією). Як і в Німеччині, в колишньому СРСР побутували дві назви однієї (?) науки. Наприклад, відома книга Ф.М. Мількова мала назву «Ландшафтна географія і питання практики» [7].

Паралельне вживання географами назв «ландшафтознавство» і «ландшафтна географія» ще не свідчить про те, що й зміст у ці терміни вони вкладали ідентичний. Очевидно, З.Пассарге вбачав відмінність між ними й ужив назву *Landschaftskunde*

не як простий заміник *Landschaftsgeographie*, а з інших міркувань. На це вказує те, що у своїй відомій праці «Фізіологічна морфологія» він вживав терміни «фізіологічна морфологія ландшафту», «фізіологія форм», «фізіологія ландшафту» у значенні процесів, що формують і змінюють ландшафт [11]. Можна, отже, гадати, що З.Пассарге обрав *Landschaftskunde* як назву науки, яка має два розділи – ландшафтну фізіологію і ландшафтну географію. Перша вивчає процеси і зв'язки у ландшафті, а друга – його територіальні особливості. Такий поділ ландшафтознавства підтримували у подальшому й інші німецькі географи, наприклад Й. Шмітхюзен виділяв геосинергетику (фізіологія ландшафту за Пассарге) та геохоретику (ландшафтна географія) й вважав їх різними науками [14].

З.Пассарге особливо підкреслював, що ландшафт є територіальною та функціональною єдністю компонентів природи, до якої не належать продукти людської діяльності. Людський чинник він розглядав як зовнішній й здебільшого руйнівний для ландшафту: «фабрики – це бомби з дистанційним підривною... Там, де переважає індустріалізація, раніше чи пізніше неодмінно виникають катастрофи» [11, с.148]. Отже, ландшафтна географія З.Пассарге – це суто природничо-географічна наука про закономірності територіального поширення ландшафтів як природних феноменів.

Карл Троль у своїх роботах, присвячених сутності ландшафтної екології та її зв'язкам з географією, широко посилається на З.Пассарге та ландшафтну географію в його розумінні. Вчений вказує, що ландшафтна екологія поєднує два підходи до ландшафту – «горизонтальний» і «вертикальний». Горизонтальний підхід до ландшафту реалізує ландшафтна географія, а вертикальний – екологія, яка вивчає функціональні зв'язки в екосистемах [15]. К. Троль не вважав ландшафтну географію складовою ландшафтної екології; він лише говорив про те, що територіальні аспекти цієї науки має вирішувати ландшафтна географія.

Поряд із природничо-географічним тлумаченням ландшафтної географії, об'єктом якої є ландшафт як природний феномен, існував й інший погляд на цю науку. Він був пов'язаний з ідеями Альфреда Геттнера щодо тісного зв'язку між природою та людиною, розривати який між окремими географічними науками, на його думку, не можна. А. Геттнер нищівно критикував природничо-географічну версію ландшафтної географії З. Пассарге й вважав, що вона має бути замінена на *Länderkunde* (**країнознавство**) – науку про територіальне поєднання природних і суспільних предметів і явищ, які взаємодіють між собою в межах певних «географічних країн» [4].

Ідеї А. Геттнера позначились на ландшафтній географії. По-перше, частина вчених стали розумі-

ти її як науку, об'єктом якої є ландшафт як цілісність, утворена взаємодією природи та людських спільнот. Зокрема, таке розуміння ландшафтної географії було властиве французькій *geographie du paysage* (буквальний переклад на українську – географія ландшафту чи ландшафтна географія). По-друге, ландшафтну географію почали розуміти як науку про ландшафти певного регіону – держави, материка тощо. Іншими словами, ландшафтна географія у такому тлумаченні – це не стільки наука про територіальні риси ландшафту, скільки регіональна наука, об'єктом якої є конкретний регіон зі своїми ландшафтами. Слід визнати, що за кількістю публікацій під назвою «ландшафтна географія» переважають праці саме такого змісту.

Формування ландшафтної географії, вплив на цей процес різних інтелектуальних течій та її взаємодії з іншими науками ілюструє рис. 1.

За цією схемою ландшафтна географія є похідною від фізичної географії, а через історичну та гуманістичну географію пов'язана з історією. Зв'язок ландшафтної географії з фізичною географією є очевидним. Питання, однак, полягає в тому, яку саме нішу у фізичній географії займає географія ландшафтна? Численні монографії з назвою «Ландшафтна географія регіону N» відповіді на це питання не дають. Часто під такою назвою подається традиційний покомпонентний огляд регіону (геологічна будова, клімат, ґрунти і т.п.), а потім – схема його фізико-географічного районування з подальшим описом виділених таксонів. Фактично, такі роботи нічим не відрізняються від класичних фізико-географічних характеристик регіону.

У зв'язку з цим вартує уваги погляд на співвідношення між фізичною та ландшафтною географією, який склався у польській географії. У ній фізична географія має дві частини – «компонентну» і «комплексну». Компонентна частина цієї науки розглядає окремі складові («сфери») географічної оболонки й представлена відповідними «галузевими» науками. Натомість, комплексна фізична географія (*kompleksowa geografia fizyczna*) – наука про організацію, функціонування та структуру природного середовища, яке тлумачиться як цілісність й територіально складається з ландшафтів. Згідно А. Ріхлінгом, ландшафтна географія є синонімом комплексної фізичної географії [12, 13].

В Україні фактично маємо таке саме розуміння фізичної географії. Слово «фактично» тут вжито не випадково. Попри те, що формальних дефініцій фізичної географії є чимало й доволі різних, **фактично** будь-який підручник чи наукова монографія з фізичної географії України або її регіонів складається з двох традиційних частин – покомпонентного огляду території та комплексного (ландшафтознавчого) огляду одиниць її фізико-географічного районування. До ландшафтної географії безпосе-

Рисунок 1. Схема розвитку науки про ландшафт та взаємодії між її дисциплінами (за [1])

редне відношення має саме ця комплексна частина регіональної фізичної географії.

З цього можна було б вважати, що ландшафтна географія являє собою розділ фізичної географії, який вивчає територіальні закономірності ландшафтного устрою регіонів: ландшафтна географія – це фізична географія «мінус» її компонентна частина. Таке вирішення питання цілком би задовольнило фізико-географів, які є прибічниками ро-

зуміння ландшафту як суто природного феномена. Однак, на рубежі століть поняття ландшафту набуло в географії значно ширшого тлумачення. Не вдаючись тут до обговорення цього питання (його можна знайти в [2, 16]), вкажемо лише, що у контексті складу ландшафту вирізняється п'ять найпоширеніших у географії його інтерпретацій (рис. 2).

Теоретично розбудова ландшафтної географії можлива на основі будь-якої з наведених на рис.2

Рисунок 2. П'ять загальних інтерпретацій поняття ландшафту та науки, які на них спираються (за [3] зі змінами)

Рисунок 3. «Поле» наук про ландшафт і положення географічного ландшафтознавства у ньому

інтерпретацій ландшафту. Власне, це й відбувається, але відповідні ним напрямки географії мають свої традиційні назви. Нині більшість публікацій з ландшафтної географії ґрунтуються на тлумаченні ландшафту як природного феномену. Крім такого, суто природничого («пасаргівського»), розуміння цієї науки, поширеними є й ландшафтно-географічні описи регіонів, в яких ландшафт розуміють як природне середовище людини, змінене її діяльністю («антропогенний» ландшафт. Географічні дослідження, які ґрунтуються на «тотальному» розумінні ландшафту й, крім матеріальних, охоплюють також його духовні складові, отримали назву краєзнавчих (у Геттнера - *Länderkunde*). «Регіональна наука» (*Regional science* – в англійській мові) і *Économique spatiales* – у франкомовному науковому середовищі), оперують поняттям «економічного ландшафту», а серцевиною гуманістичної географії (*Humanistic geography*) є інтерпретація ландшафту як відображення устрою простору у свідомості людини («ментальний» ландшафт на рис. 2).

При розумінні ландшафтознавства як загальної науки про ландшафт в усіх його інтерпретаціях, зазначені вище науки слід було б вважати різними напрямками ландшафтної географії. Тоді сама ж ландшафтна географія являтиме собою розділ ландшафтознавства, який вивчає географічні (передусім територіальні) особливості ландшафтів за усіх можливих інтерпретацій цього поняття. Хоча логіка у такому вирішенні питання є, однак згадані традиції та потреба у чіткіше окресленій структурованості сучасного ландшафтознавства дають підстави вважати, що **за ландшафтною географією доцільно закріпити лише географіч-**

ні дослідження ландшафтів у їх природничо-наукових інтерпретаціях. Отже, незалежно від того, яка концепція ландшафту покладена в основу ландшафтної географії – як натуральної чи природно-антропогенної цілісності (рис. 2), ця наука лишається природничо-географічною, є розділом фізичної географії і природничого ландшафтознавства.

Ландшафт у його природній та антропогенній інтерпретаціях вивчає також ландшафтна екологія. Відмінність між нею і ландшафтною географією полягає у різних поглядах на об'єкти свого вивчення (ландшафти). Ландшафтна екологія є наукою суб'єкт-об'єктною й досліджує просторові процеси, структури, часові зміни, цінності та значення ландшафту, які є важ-

ливими з позицій його суб'єктів [3]. Як суб'єкти ландшафту розглядаються не тільки людина і живі організми, а будь-яке джерело активності у ньому – той об'єкт чи процес, чиє існування залежить від ландшафту і чия активність здатні змінити його. Відповідно, ландшафтна екологія зосереджує свою увагу на тих рисах, структурах, змінах ландшафту, які мають значення для певного його суб'єкта.

Натомість, **ландшафтна географія вивчає ландшафт per se, ландшафт «як такий», безвідносно його суб'єктів** й лише в прикладних напрямках цієї науки з'являється суб'єкт – людина з її господарськими та іншими інтересами до ландшафту.

Відмінності ландшафтної географії від ландшафтної екології та інших наук про ландшафт виглядають логічно в теорії. У сфері практичних досліджень ландшафтів ці відмінності відчужуються непевно й те, що одні автори вважають ландшафтною географією, інші відносять до ландшафтної екології й навпаки. Межі між науками про ландшафт розмиті й перехід від однієї науки до іншої доволі умовний, тому що вони мають широкі області спільних інтересів.

Положення ландшафтної географії в «полі» наук про ландшафт ілюструє рис.3.

«Розмитий» характер області інтересів наук та їхній перетин, на що вказує рис. 3, є характерними рисами сучасної культури, а не ознаками непевності, методологічної слабкості або й зайвості певної науки. Рисунок 3 вказує не тільки на умовність меж між науками про ландшафт, а й на те, що кожна з них має своє «ядро» – її риси, які значно менш властиві або й взагалі нехарактерні для інших наук.

Серед ландшафтознавчих наук **ядро ландшафтної географії визначає насамперед її територіальна спрямованість**. Це не означає, що вона є суто хорологічною наукою, нечутливою до питань часових змін ландшафтів та їх «вертикальної» (топічної) будови. Як і будь-яка наука про ландшафт, ландшафтна географія намагається досліджувати його як просторово-часову цілісність. Та при цьому топічні структури ландшафту її цікавлять значно менше, ніж територіальні, а питання динаміки та еволюції ландшафтів розглядаються переважно крізь призму пояснення регіональних відмінностей сучасних ландшафтів.

Крім пріоритетної уваги ландшафтної географії до територіальних проявів ландшафту, її відрізняє характерний масштаб, в якому ландшафт вивчається. Більшість розвідок ландшафтно-географічного змісту стосується територій розміром від десятків тисяч до декількох мільйонів квадратних кілометрів. Територіальні одиниці такого розміру традиційно іменуються регіонами.

Отже, **ландшафтна географія є наукою регіональною в тому сенсі, що зосереджує свою увагу на територіях передусім регіонального масштабу**. Порівняно з ландшафтною екологією і землезнавством, вона займає проміжне положення в області масштабів, у яких географічні науки вивчають природу (рис. 4).

Зосередження ландшафтної географії на територіальних особливостях певного ландшафту регіонального масштабу має важливий наслідок. Він пов'язаний з тим, що певні структури та рисунки ландшафту проявляються не в усіх, а лише у відповідному діапазоні просторових масштабів. Такі, наприклад, структури ландшафту як катенарні, поліекоїди виявляються у великому (локальному) масштабі, але при переході на вищий масштабний рівень (регіональний) вони немов «розчиняються» у просторі. Натомість, у регіональному масштабі висвітлюються структури ландшафту (наприклад, зональні, секторні, бар'єрогенні та інші), для прояву яких на локальному масштабі немов би «не вистачає» простору.

Оскільки просторовий масштаб пов'язаний з часовим, то **ландшафтна географія зосереджує свою увагу на процесах, відповідальних за формування й зміни його регіональних територіальних структур**. Такі процеси мають характерний масштаб від 10^7 с (десятки років) й обмежуються тривалістю плейстоцену (10^{13} с. – рис. 4).

Регіональний масштаб об'єктів і процесів, які вивчає ландшафтна географія, ставить питання щодо її відношення з регіональним ландшафтознавством. За В.О.Ніколаєвим (1979), останнє досліджує природні комплекси регіональної розмірності – від фізико-географічного району й вище

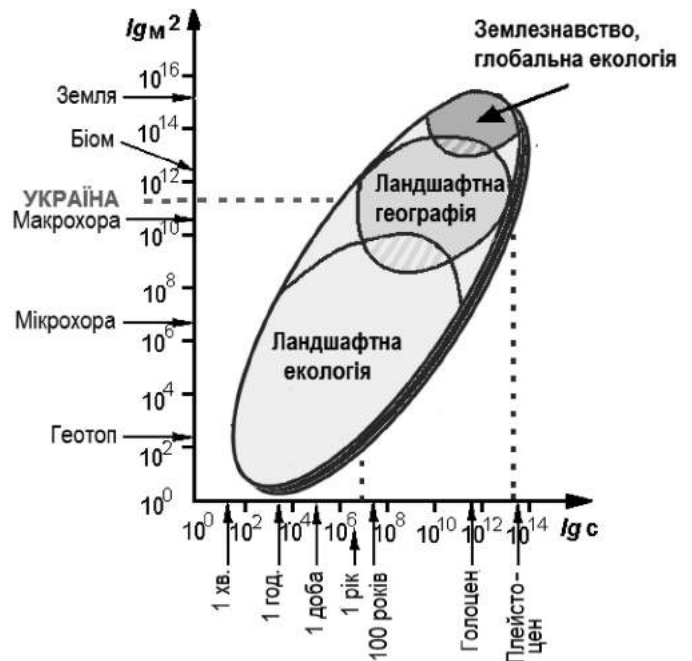

Рисунок 4. Области масштабів досліджень ландшафтної географії та суміжних наук

[8]. Вчений вважав, що між «природно-територіальними комплексами» локального та регіонального рівня існують істотні відмінності, що й дає підстави класичне «солнцевське» ландшафтознавство (воно вивчає ПТК рангом не вище ландшафту) доповнити регіональним ландшафтознавством.

Якщо вважати, що ландшафтна географія має дві складові: загальну (теоретико-методичну) та регіональну (вивчає конкретні регіони), то регіональне ландшафтознавство слід розглядати як загальну частину ландшафтної географії. Питання, однак, полягає в тому, чи справді такий розділ потрібний? На наш погляд, розробка теоретичних засад ландшафтної географії якогось окремого розділу науки не потребує. Ці засади загалом відповідають теоретичним положенням, розробленим у рамках загальної комплексної фізичної географії. Значення та потенціал ландшафтної географії краще проявляються не в сфері теоретичних пошуків, а при вивченні конкретного регіону.

Підсумки

Викладені особливості ландшафтної географії дають підстави для такого її визначення: **ландшафтна географія – природничо-географічна наука, складова комплексної фізичної географії, яка вивчає ландшафтний устрій територій регіонального масштабного рівня**.

Здебільшого об'єктом ландшафтної географії є конкретні території в їх природних або політико-адміністративних межах.

Головні завдання ландшафтної географії при

вивченні регіону можна окреслити таким переліком:

- з'ясування зовнішніх чинників ландшафтогенезу регіону через аналіз його географічного мега- та макророзташування;
- оцінювання ландшафтного устрою регіону з точки зору його унікальних особливостей і типових (характерних, репрезентативних) рис для регіонів вищого рангу;
- виявлення еволюційних закономірностей у формуванні ландшафтних територіальних структур регіону;
- вивчення антропогенних чинників ландшафтогенезу в їх історичному зрізі;
- вивчення регіональних чинників ландшафтогенезу: диференціація (гетерогенність) фізичної поверхні, кліматичні та інші градієнти, центри та бар'єри впливів тощо;
- з'ясування територіальних закономірностей ландшафтного устрою регіону: зональність, секторність, висотна ярусність рівнин, інтерференція цих та інших закономірностей;
- виділення ландшафтних типів і архетипів,

класифікація та ординація ландшафтів;

- дослідження фізичних та хімічних потоків і формування регіональних ландшафтних структур;
- формування, стан та стійкість міграційно-біотичних регіональних структур ландшафту;
- обґрунтування ландшафтного районування території регіону;
- виділення зональних та інших регіональних екотонів, їх устрій і динаміка;
- розроблення суцесійних схем ландшафтних регіонів;
- опис ландшафтів за класифікаційними підрозділами і за одиницями ландшафтного районування.

Наведений перелік завдань ландшафтно-географії не можна вважати вичерпним. Він лише дає уявлення щодо головної місії цієї науки – надати всебічне наукове знання про ландшафти регіону, чинники їх формування і змін. Без такого знання не можна ставити питання про раціональність людського господарювання у ландшафті та перспективи досягнення сталого розвитку регіону.

References [Література]

1. Antrop M. (2000). Geography and landscape science. *Belgian Journal of Geography*. Belgeo special issue. 29th International Geographical Congress, Vol.1, 4, 9-35. <https://belgeo.revues.org/13975>
2. Grodzynski M.D. (2005). *Understanding Landscape: Place and Space*. In two volumes. Kyiv: Kyiv University Press House. Vol.1. [In Ukrainian].
[Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: Місце і простір. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – Том.1. – 431 с.]
3. Grodzynski M.D. (2014). *Landscape Ecology: The textbook*. Kyiv: Znanntia. [In Ukrainian].
[Гродзинський М.Д. Ландшафтна екологія: Підручник. – К.: Знання, 2014. – 550 с.]
4. Hettner A. (1930). *Geography, its history, essence and methods*. Moscow-Leningrad: Gosizdat. [In Russian].
[Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. – Москва-Ленинград: Госиздат, 1930. – 416 с.]
5. Isachenko A.G. (2012). *Selected Papers* (in occasion of 90 anniversary). St-Petersburg: VVM, 311-328. [In Russian].
[Исаченко А.Г. Избранные труды (К 90-летию со дня рождения). – Санкт-Петербург: Изд-во «ВВМ», 2012. – С. 311-328.]
6. Melnyk A.V. (2013). Landscape-regional studies – perspective direction in scientific landscape studies. *Physical Geography and Geomorphology*. Vol. 3 (71), 6-8. [In Ukrainian].
[Мельник А.В. Ландшафтно-краєзнавчі дослідження – перспективний напрям наукового ландшафтознавства // Фізична географія та геоморфологія, 2013 – Вип. 3 (71). – С. 6-8.]
7. Milkov F.N. (1966). *Landscape Geography and Practical Issues*. Moscow: Mysl. [In Russian].
[Мильков Ф. Н. Ландшафтная география и вопросы практики. – М.: Мысль, 1966. – 255 с.]
8. Nikolaiev V.A. (1979). *Problems of Regional Landscape Studies*. Moscow University Press. [In Russian].
[Николаев В.А. Проблемы регионального ландшафтоведения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 160 с.]
9. Passarge S. (1913). Physiogeographie und vergleichende Landschaftsgeographie. *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg*. Bd. 27, 121-151.
10. Passarge S. (1919). *Die Grundlagen der Landschaftskunde: Ein Lehrbuch und eine Anleitung zu landschaftskundlicher Forschung und Darstellung*. Band I: Beschreibende Landschaftskunde. Hamburg: L. Friedrichsen.
11. Passarge S. (1912). *Physiologische Morphologie*. Hamburg: L. Friedrichsen.
12. Richling A. (1983). Subject of Study in Complex Physical Geography (Landscape Geography). *GeoJournal*, Vol. 72, 185-187. [In Polish].
13. Richling A. (1992). *Kompleksowa geografia fizyczna*. Warszawa: Wydaw. naukowe PWN. [In Polish].
14. Schmithüsen J. (1976) Allgemeine Geosynergetik: Grundlagen der Landschaftskunde. *Lehrbuch der Allgemeine Geographie*, Band 12. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
15. Trol K. (1972). Landscape ecology (Geocology) and biogeocenology: Terminological study. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. Series Geography*, 3, 114-120. [In Russian].
[Троль К. Ландшафтная экология (геоэкология) и биогеоценология: Терминологическое исследование // Изв. АН СССР. Сер. География. – 1972. – № 3. – С. 114-120.]
16. Tiutiunnik Yu. G. (2013). Proliferation of the landscape concept: why it happens and how should geographers regard it? *The Russian Geogr. Society Herald*, Vol 145, 5, 66-78. [In Russian].
[Тютюнник Ю.Г. Пролиферация понятия «ландшафт»: почему она происходит и как относиться к ней географам? // Известия Русск. Геогр. О-ва, 2013. – Т. 145. – № 5. – С. 66-78.]